

<https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2022.5>

POEZIJOS PABĖGIMAS IŠ KAIMO Į MIESTĄ TARPUKARIO LIETUVOJE

Emilija Kilinskaitė

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjamas tarpukario lietuvių poezijos teminis virsmas iš kaimo į miestą 1918–1940 m. Remiantis vaizdiniais ir lyriniais išgyvenimais tarpukario lietuvių poezijoje, apžvelgiami besikeičiantys to meto miesto poezijos bruožai, aptariamas joje atsiskleidžiantis miestas, svarbus to meto visuomenėje besikeičiantis suvokimas apie save kaip individą, savo aplinkos, bendruomenės pokyčiai urbanizacijos akivaizdoje. Per du nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius kaimo ir miesto poezijos įtampa apėjo *beveik* visą ratą: laikotarpio pradžioje matome natūralų miesto „įsiveržimą“ į poeziją, laikotarpio pabaigoje miestas tampa kasdienybe, jaučiama kaimo nostalgija.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: poezija, urbanizacija, tarpukaris, Lietuva.

Escape of Poetry from the Village to the City in Interwar Lithuania

SUMMARY. The article examines the thematic transformation of interwar Lithuanian poetry from the countryside to the city in 1918–1940. Based on images and lyrical experiences in interwar Lithuanian poetry, it reviews the changing features of the urban poetry of the time, discusses the city as it is revealed in it; the changing perception of oneself as an individual in the society of the time, the changes in one's environment and community in the face of urbanisation. During the two decades of independent Lithuania, the tension between countryside and urban poetry has come almost full circle: at the beginning of the period, we experience the natural “invasion” of the city into poetry; at the end of the period, the city becomes a commonplace, and the reminiscences of countryside adopt nostalgic feeling.

KEYWORDS: poetry, urbanization, interwar, Lithuania.

Lietuvai paskelbus Nepriklausomybę, 1918 m. prasidėjo naujas kokybinis visuomenės raidos etapas. Sukūrus tautinę valstybę, sustiprėjo lietuvių kalbos vaidmuo, prasidėjo urbanizacija, plėtėsi miestai ir pramonė. Vilniui (o netrukus ir Kaunui) teko sostinės svarba. Akivaizdu, kad, kalbant apie pirmąją nepriklausomą Lietuvos Respubliką, sunku matyti ryškiają tapatumo skirtį tarp kaimo ir miesto – pastarieji dar tik plėtėsi, urbanizacija buvo įsibėgėjantis procesas. Naujai Vakarams atsivėrusi valstybė buvo visapusiškai imli informacijai, taip pat ir naujoms literatūros tendencijoms. Viena jų buvo modernizmas – urbanizacijos „pakeleivis“, kartu su jį lydinčiomis atšakomis.

Kaimo ir miesto įtampa tarpukario Lietuvoje nėra nauja tyrimo tema nei literatūros kritikos darbuose, nei istoriografijoje. Tiriant kasdienybės ir socialinę istoriją,

vien statistika gali būti nepakankamas rodiklis, tad grožinė literatūra gali būti puikus pagalbinis šaltinis analizuojant minėtus (o kartu – ir mentaliteto) pokyčius visuomenėje. Akivaizdžiai dominuoja proza, kurioje stebėti skirtį tarp miesto ir kaimo erdvių nėra itin sudėtinga – tekste atskleidžiama veikėjų aplinka, darbas, vertybės ar kitos detalės, leidžiančios įvertinti aprašomą erdvę.

Poezija įprastai laikoma asmenišku kūrybos žanru, nes skaitytojas linkęs tapatintis su eilėraščio subjektu ir išgyvenimais. Vaizduojama aplinka atlieka mažiau reikšmingą ir menkai išplėtotą vaidmenį – poezija tarytum nesuinteresuota išoriniu pasauliu. Taigi, nors per poeziją kalbėti apie miestiskumą nėra įprasta, joje ir per jos autorius galima atskleisti to meto visuomenėje besikeičiantį suvokimą apie save kaip individą, savo aplinkos, bendruomenės pokyčius urbanizacijos akivaizdoje. Straipsnio **objektu** pasirinkta **tarpukario (1918–1940 m.)** lietuvių poezija.

Lietuvių poezijos modernėjimo aspektus tyrė nemažai literatūrologų, tačiau šio darbo struktūra paremta XX a. I pusės poezijos modernėjimo tendencijų klasifikacija pagal turinį ir formą. Šią klasifikaciją dar 1937 m. išskyrė¹ literatūros istorikas Juozas Ambrazevičius (1903–1974). Remiantis šios klasifikacijos trimis etapais, keliamas **tikslas** apžvelgti, kaip keičiasi to meto miesto poezijos bruožai, koks joje atsiskleidžia miestas. Keliami **uždaviniai** apžvelgti kiekvieno etapo ryškiausius poetus ir jų poeziją. Skirtini šie etapai:

- 1) romantikų ir simbolistų etapas (iki 1924 m., Maironio ir jo įkvėptų poetų laikotarpis šiame darbe trumpai aptariamas kontekstui suvokti),
- 2) avangardinis (1924–1934 m., keturvėjininkų ir trečiafrontininkų) etapas,
- 3) neoromantikų (vėlesnių literatūrologų papildyta iki 1945 m., tačiau šiame darbe – nuo „Trečio fronto“ uždarymo 1931 m. iki 1940 m. okupacijos) etapas.

1. Lietuviškos miesto poezijos užuomazgos

Pirmoji ryškesnė lietuvių literatūroje – eiliuotame pasakojime – pastebima įtampa tarp kaimo ir miesto (dvaro) kultūros yra Kristijono Donelaičio poemoje „Metai“ (1818 m.). Šiame kūrinyje akivaizdžiai kuriama kaimo aplinka, dėmesys telkiamas į darbininką būrą, o kitos kultūros atstovas – dvarponis – pašiepiamas už ydas. Donelaičio būrams kunigaikščio dvaras yra svetima, kone kitos bendruomenės erdvė. Kitaip tariant, didžiąją dalį ankstyvojo lietuviško literatūrinio kanono sudaro pasakojimas iš kaimo perspektyvos – aplinkos, darbų, kitos kasdienybės ir konfliktų. Ar įsivaizduosime Biliūno ubagus, ar Žemaitės vingių jonus, santykį su miestu kaip svetima erdve puikiai apibendrina Biliūno „Liūdnoje pasakoje“ atsikartojanti frazė: „Kiek ponų... kokie jie visi gražūs...“ Kiek vėliau išleistas Antano Baranausko „Anykščių šilelis“ (1861 m.) taip pat kuria santy-

1 Juozas Ambrazevičius, „Formos problema naujojo lietuvių literatūroj“, in: *Naujoji Romuva*, 1937, nr. 21–22, p. 465–468, [interaktyvus], in: <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=293370&biRecordId=96321>.

kį su gamta iš sergėtojo perspektyvos. Šiose eilėse miestelis, per XIX a. sparčiai augantis, tiesiogiai neįsijaučiamas, tačiau miško nykimas (miesto plėtros sąskaita?) išsijaučiamas kaip neigiamas veiksnys žmogaus (lietuvio) sąmonei.

Lietuvių literatūrinė tradicija, kartu ir poezija, nuosekliai pradėjo formuotis Lietuvai dar esant Rusijos imperijos sudėtyje, 1905 m. panaikinus lietuviškos spaudos draudimą. Tikroju lietuvių poezijos pradininku laikomas seminarijos dėstytojo A. Baranausko mokinys Jonas Mačiulis-Maironis (1862–1932), padėjęs esminius pagrindus lietuvių poezijos kanonams². Maironis beveik visą gyvenimą praleido Kaune, tačiau jo poezijoje miestas pasirodo kaip istorinė ir simbolinė figūra – miestietiškos perspektyvos ir žvilgsnio į miestą, kaip gyvenamąją erdvę, nerasime. Tekstuose matyti poetinė krašto istoriografija ir net geografija: „Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka.“ Kovų dėl nepriklausomybės laikotarpis lėmė, kad Maironio poezijoje atsiranda naujų dėmenų – konkrečiau ir aiškiau kalbama apie tautos istoriją ir politinę bendruomenę. Pagrindiniais bendruomenės dėmenimis tampa gili istorija – pilys, kovos su kryžiuočiais, valdovai. Taigi Maironis ir jo įkvėpti romantikai ir simbolistai miestą mini tik kaip istorinį (kultūrinį) paminklą iki Nepriklausomybės ir po jos.

Maironio romantinė poezija pirmiausia sieja bendruomenę, o ne žvelgia į ją iš vidaus. Ir, nors mieste veikiančio ir savo kasdienį gyvenimą reflektuojančio individo poezijoje nėra, atsiradęs politinis ir istorinis dėmuo lietuvišką poezijos tradiciją nutolina nuo kaimo kasdienybės.

2. Avangardo poetai, atėję šokiruoti

Esminiu lūžiu miestiskumo prasme tampa nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimas. Užsienio valstybėms skelbiant naujos valstybės pripažinimą, Lietuva priimama į Tautų Sąjungą ir atsiveria Vakarų kultūrai. Formuojasi nauja kultūrinė savimonė. Nepriklausomybė – galimybė kurti ką nors savita.

1920 m. spalio 9 d. prarandamas Vilnius. Kaunas paskelbiamas laikinąja sostine ir tampa svarbiausiu šalies miestu. 1922 m. vykdoma radikali Žemės reforma, paskatinusi visuomenę vienyti ir ją suvienijusi³. Išdalijama dvarų žemė, kultūros centro svarba atitenka miestui. Išparceliuotų Lietuvos dvarų žemėse įsikūrė daugiau negu 36 000 naujų ūkių. Smulkieji valstiečiai tampa charakteringiausia Lietuvos kaimo figūra. Plečiasi verslininkų sluoksnis, steigiamos kooperacinės ir akcinės bendrovės. Kaip rašo kultūros istorikas Vytautas Kubilius: „Į didžiuosius miestus, kur pirmaisiais karo metais viešpatavo lenkų ir rusų kalbos, patraukė lietuviškas proletariatas.“ Tai smarkiai keitė miestų panoramas⁴.

2 Ten pat, p. 465–468.

3 Z. Norkus, 2014, p. 339.

4 V. Kubilius, 1995, p. 142.

1922 m. įkuriamas Kauno universitetas. Aplink jį ima virti visas intelektualusis valstybės gyvenimas, skatinęs tautinę savimonę ir ugdeęs meninės kultūros vartotojų auditoriją. Užsienio didžiųjų miestų išsilavinimą turėję inteligentai buvo nusiteikę įdėti daug darbo į besikuriantį miestą ir jauną valstybę.

Miestuose atidaroma kavinių, restoranų, kuriuose groja džiazas ir iš užsienio grįžę piliečiai aptarinėja naujas Vakarų ir Rytų didmiesčių madas. Tiesa, visas vaizdas nebuvo toks optimistiškas, nes net didieji miestai Nepriklausomybę pasitiko be vandentiekio ir kanalizacijos.

2.1. „Keturių vėjų“ miesto įvaizdis

„Meno dinamą mašina milijonais prožektorių nušvies mūsų sutemas“, – taip pirmoji į augančio miesto ritmą atsakė avangardo polėkio „Keturių vėjų“ Kuriija, 1922 m. vasario 16 d. išspausdinusi „Keturių vėjų pranašą“. Per keturvėjininkų avangardistinį Kauno paveikslą su himnais lokomotyvams, taksomotorams ir radijo lakštingaloms⁵ lietuvių literatūroje pirmą kartą atsiranda miesto poezija. „Salem Aleikum! / Jaunieji, / Į gatvę! / Į laisvę alejų! / Mes frontą plakatais / Nuklokim.“⁶ Taip pirmajame leidinio puslapyje sveikino Kazys Binkis, užduodamas toną viso judėjimo miestiskumui, kuris akcentavo išorinį daiktiškumą, smarkų ritmiškumą ir jaunatviškumą. „Kaunas šiandien girtas“⁷, – kitas atsišaukimo eiles pradėjo Salys Šemerys⁸. Be S. Šemerio, miestą poezijoje atkūrė jau minėtas K. Binkis, Juozas Žlabys-Žengė ir kt.

Minėti poetai savo kūrybą daugiausia siejo su Kaunu, nors nė vienas iš šių avangardistų nebuvo kaunietis: K. Binkis kilęs iš Biržų, S. Šemerys – iš Vilkaviškio, J. Žlabys-Žengė – iš Joniškio krašto. Tačiau Kaune vyko garsieji keturvėjininkų „paldienininkai“ – jaunų menininkų sueigos. Keturvėjininkams Kaunas tampa ypač savas: kūryboje visiškai užmirštama Kauno praeitis, susitelkiama ties dabarties politinėmis, kultūrinėmis, gamtinėmis realijomis⁹.

Poetinėje vaizduotėje Kaunas įgauna veržlaus, energingo ir triukšmingo miesto kontūrus, gausu garsus vaizduojančių skiemenų. Dienos ritmą siūlė Juozas Tysliava, rašydamas apie asfaltuotas gatves, fabrikų švilpukus, kiną ir radiją. Dieną čia švilpia gamyk-

5 V. Kubilius, 1982.

6 *Keturių vėjų pranašas*, 1922, [interaktyvus], in: <http://www.tekstai.lt/images/stories/Pranasas-A4.pdf>, (2021-01-13).

7 Stasys Šemerys, „Keturių vėjų pranašo“ diena“, in: *Granata krūtinė*, Kaunas, 1924, [interaktyvus], in: <http://www.tekstai.lt/tekstai/350-semerys-salys/2850-salys-semerys-granata-krutinej-1924>, (2021-01-13).

8 Tigr. Saliamonas Šmerauskas, 1898–1981.

9 „Kad Nemunas visai patrako, / Pasukęs iš tiesiojo tako, / Kad prie Karmelitų / Jau taip susigrūdo ledai, / Kad nežinia kas bus / Prie Aleksoto tilto...“ (Juozas Žlabys-Žengė, *Pavasarių gramatikos: poezijos rinktinė*, parengė Leonas Gudaitis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 100).

lų švilpukai, o naktį vyksta triukšmingi pasilinksminimai, kurie kontrastuoja su nakties kaimo tyla („Metropoly Konstantinopolis. / Pabučiavimų lioterija. / Pana Valerija / Pataikė kaktą į adveriją. / Širdingoji, mes rods pasižįstava? / Prosze do towarzystwa! / Kauno miestas brukavotas / Oi, oi, ratavokit!“). Keturvėjininkams grynasis tautinis angažuotumas, kaip įprasta avangardistams, buvo svetimas, todėl įterpiama lenkų ir rusų kalbos frazių, kurios, kaip ir nenorminta lietuvių kalba¹⁰, buvo miesto kasdienybė. J. Tysliava į lietuvių eilėraščių taip pat įvedė prancūziškų ir vokiškų frazių, kaip Europos gyvenimo būdo atributą, kurį netruko pamėgti B. Brazdžionis ir J. Aistis. Tiesa ir tai, kad tarpukario Kauno gyventojams vakariniai pasilinksminimai restoranuose ir baruose nebuvo svetimi: „Metropolyje“, kur rinkdavosi aukštuomenė, dažnai grojo džiazas¹¹, o baruose po neilgos darbo dienos rinkdavosi ir darbininkai¹². Poetai miestą ne tik aprašė, bet jame ir veikė. Kaip teigia Juozas Petrulis: „Ne tik veikdavo, kurdavo, bet ir Bachą pagarbindavo.“¹³ Kauno bohemos gyvenimas rašytojams nebuvo svetimas.

Paskelbę užmarštį praeičiai, lietuvių avangardistai vis dėlto neskelbia užmaršties romantikams – referuoja jų kūrinius, keičia jų perspektyvą. Vienas ryškiausių intertekstų, pateikiančių „reviziją“ objektui, – J. Žlabio-Žengės „Anykščių šilelis. Nervuota poema“. Tekstu išeinama iš Kauno erdvės į kitus Lietuvos miestus. Poetas, priešingai negu A. Baranauskas, šilo negaili ir ironizuodamas kuria naujo miesto padavimą: „O kur pušis išvirto, / Iš liemenio išėjo plentas. / O iš viršūnės / Miesčiukas, kaimas / Susikūrė. / O kur akmuo / Laukinis, / Pakilo, sukasi tekiniiais / Ir lauką aria traktoris.“¹⁴ Reikia pastebėti, kad keturvėjininkų poezijoje daugiau Lietuvos miestų avangardistiškai „neperrašoma“. Pavyzdžiui, minėtini jūros įvaizdžiai, skirti modernaus žmogaus išgyvenimams atskleisti, tačiau Klaipėdos ar Nidos topografija neminima.

Vis dėlto po keturvėjininkų avangardine ironija galima atpažinti laikinosios sostinės kaip didmiesčio neišsivystymą pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu. K. Binkio eilėraštyje „Fonografas Laisvės alėjoj“¹⁵ pateikiamas turbūt iškalingiausias 1922 m. Kauno peizažas. Eilėraštyje gausu vienas kitą keičiančių pranešimų, vaizduojančių didmiesčio greitį ir atkartojančių laikraščių ir plakatų kalbos tipą, pranešama apie Nepriklausomybę ir universitetą: „Valio, nepriklausoma! / Mes klausome, klausome... / Elekrika,

10 „Gilų pėdsaką įspaudė tik 1935 m. įsisteigusi Lietuvių kalbos draugija. Ši organizacija visą dėmesį sutelkė į bendrinės kalbos norminimą ir ugdymą, o kalbos vartojimo reikalai ją mažiau domino“ (A. Pupkis, 2019, p. 4–13).

11 M. Klusas, 2020.

12 L. Jankauskaitė, 2014.

13 J. Jankauskienė, 2012.

14 Juozas Žengė, *Anykščių šilelis Nervuota poema*, Kaunas, 1930.

15 Kazys Binkis, *Fonografas Laisvės alėjoj*, Kaunas, 1922, [interaktyvus], in: <http://www.tekstai.lt/images/stories/Pranasas-A4.pdf>, (2021-01-13).

fizika – / Kursai, – tai vis tiktai rizika. / Valio katalikiškas! / Su šveicoriais profesoriais.¹⁶ Toliau eilėse gretinama gana vargana kasdienybė: „Ir taip kad visi tiktai broliai ir seserys. / Ir taip kad nevisai tiktai Afrika! / In Slabodkes / Abgebrant spišečny fabrika / Mit di gance pastroikes.“¹⁷ Kai Kaunas tapo laikinąja sostine, mieste dar nebuvo kanalizacijos, Laisvės alėjos gyventojams vanduo buvo vežamas statinėmis, alėja smagiai važinėjo „konkės“, o „vietoje šaligatvių siūbavo ant medžio tašelių paklotos lentos“¹⁸.

Vakarų avangardistų energija dažnai pasižymi tragiškumu, motyvuotu nesustojančio miesto griausmo ir brutalaus žmogaus savijautos. Keturvėjininkų poezijos energija – ironiškai pašiepianti, bet dažnai atlaidi. Tuometis Kauno industrinis peizažas nebuvo toks brutalus (ir net nepanašus) kaip U. Sinclairo romane „Džiunglės“. Dėl prastų darbo sąlygų Kaune buvo įteisinta 6 val. darbo diena ir miestas niekur, rodos, neskubėjo.

Iš minėtų kontrastų galima suprasti, kad urbanistinei lyrikai „Lietuvoje dar nebuvo realios dirvos“¹⁹, bet keturvėjininkai pasiryžo literatūrą atitraukti nuo sodžiaus ir suteikti jai urbanistinį veidą. Pagaliau miestas nebėra tik kultūrinis (istorinis) atminties taškas, tačiau dar nėra ir galutinai prisijaukintas – tam tikri miesto aspektai turėjo stebinti skaitytoją. Kurdami tikrąją miesto poeziją, keturvėjininkai ne tik iš pagrindų atnaujino ir modernizavo lietuvių meninį mąstymą, įnešė į literatūrą XX a. techniką, miesto faktus, naują žodyną, bet ir deklaravo Lietuvos urbanizaciją.

2.2. „Trečio fronto“ „kaimo bernas“

Kai kurių amžininkų keturvėjininkai buvo kritikuojami kaip „didelė satyra prieš mūsų amžiaus negalios reiškinius“²⁰. Kritikas Vytautas Kubilius retrospektyviai tai vertina taip: „Atūžė ir praužė Keturi vėjai, o vis dėlto po jų švariau pasidarė lietuviškoje padangėje.“²¹ „Keturi vėjai“ deklaracinės urbanizacijos lygumoje netruko išsisemti ir, neišpildę iki galo savo pažadų, skelbtų „Keturių vėjų pranašė“, 1927 m. gruodžio 12 d. buvo viešai nuteisti Universiteto bendruomenės „sunkiems literatūros darbams ligi gyvos galvos“²².

16 Ten pat.

17 Ten pat.

18 V. Skučaitė, 2019.

19 V. Kubilius, 1982.

20 Toje pačioje apžvalgoje buvo pasakyta dar griežčiau: „Jeigu keturvėjininkų prisipažinimas apie savo „laboratoriją“, mieliau už lakštingą klausomą karvės maurojimą, kalimo amatą, nepriklausomą nuo naravingo įkvėpimo kolektyvų poezijos darymą, – jeigu visa tai nėra jų teatrališkas gestas, bet nuoširdus ir pritirtas jų kūrybos potencijos ir eigos aptarimas, tai mes galime tik viena konstatuoti: tiems žmonėms meno pasaulis devyniom spynom užrakintas“ (V. Mykolaitis-Putinas, 1989, p. 142). Tiesa, kaip parodys vėlesnė keturvėjininkų kūryba, visa tai buvo teatrališkas gestas.

21 V. Kubilius, 1995, p. 103.

22 B. Raila, 1991, p. 134.

Į apytuštę avangardo sceną 1930 m. ateina nauji kūrėjai-visuomenininkai, pasivadinę „Trečiu frontu“ ir pasiruošę poeziją paversti „idėjų reiškimo arena“²³ (Kazys Boruta, Antanas Venclova, Petras Cvirka, Jonas Šimkus, kurį laiką suviliota ir Salomėja Nėris). Jau pirmuoju leidiniu teigiama, kad jų tikslas yra šokiruoti: „Arba – pasikart ant daržinės kraigo, arba – išleist literatūros gazieta.“²⁴ Toks nusiteikimas pasitinkamas su kritika²⁵, tačiau turėjo palaikymą kaip jaunatviškas polėkis (trečiafrontininkai, jų pačių pasipiktinimui, lyginti su keturvėjininkais)²⁶.

Debiutuojantys autoriai atsitraukia nuo miesto įvaizdžių, savo kriterijumi ir estetiiniu idealu iškelia miesto personažą – „akiną berną“. Tai „sveikas, gyvas, jaunas, kovojantis lietuviškas bernas, kuris pūslėtom rankom, barbariška, bet gražia, maištingai galinga siela, pilnas sveikos gyvybės, darbo energijos, tikro žmoniškumo meilės ir kolektyvo jausmų – eina apsimovęs savo darbo klumpėm užkariauti savosios žemės, teisės ir laisvės“²⁷.

Pirmojo žurnalo varomoji jėga buvo internacionalizmo deklaravimas, kovos agitacija, darbo žmogaus kasdienybėje siekiamos kelti socialinės problemos ir kitos tendencingos bolševikinės idėjos²⁸: „Gyvyn, / aktyvyn, aktyvyn! / Mes – trečiam fronte. / Kam nervinas nervai ir kraujas dar gyvas – / talkon tie! / Kovon tie / su bendru pasyvu! / Mes vežam gyvenimą / lokomotyvu.“²⁹ Poezijos numeryje nedaug, vienintelis minimas miestas – Ryga, kurioje „kaminiais išrėžytas Rygos fonas / ne fabriku, bet langų išdaužytų. / Prieblandoj šaukia Provodnikas ir Unijonas, / kad darbininkai ir biržos langus išdau-

23 B. Vaškėlis, 1982, p. 62.

24 Trečias frontas, *Mes pasiryžom*, 1930, nr. 1, p. 1, [interaktyvus], in: <http://www.tekstai.lt/literaturniai-sajudziai/440-trecias-frontas-nr1-1930-m-sausis>.

25 Prie keturvėjininkų priskiriamas J. Tysliava kritikavo, kad trečiafrontininkai teikia prioritetą triukšmui, o ne literatūrai: „Ponedie! Aš galiu mylėti šlubą moterį visai nepaisydamas to, kad ji šluba, bet mylėti patį šlubumą – niekad“ (Juozas Tysliava, „Futurizmas ir mašinizmas“, in: *Lietuvos aidas*, 1930 01 24, p. 2, [interaktyvus], in: <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=65794>, (2021-01-13)).

26 Trečiafrontininkų pasirodymą labai vaizdingai aprašė Bronius Vaškėlis: „Koks buvo pirmas įspūdis literatūriname gyvenime Trečiam frontui pasirodžius? Įsivaizduokime didelį lietuviško Parnaso lauką. Jame apsikasę du frontai. Vyresnieji rašytojai – rimtose pozose, apdiliais laurų vainikais ant pražilusiu galvų. Tai romantikai, simbolistai, mistikai (Maironis, Vaižgantas, Krėvė, Herbačiauskas, Sruoga, Gira, Kirša, Putinas). Priešais juos antras frontas – modernistai keturvėjininkai (Binkis, Petrenas, Šemerys, Žengė, Šimėnas, Tilvytis). Jie prieš 7–8 metus įžūliai įsibrovę į Parnasą ir, pakovoję su vyresniaisiais, jau suspėjo įsitvirtinti. Dabar jie šiek tiek pavargę ir snūduriuoja. Staiga nelaukti, neprašyti įšiveržia „lietuviški bernai“, su „savo darbo klumpėm“, „neprosytom kelnėm“. Berniškai (pagal Railą, barbariškai) pareiškia, kad jie yra trečiasis literatūros frontas, kuris perima vadovavimą ir sukurs „naują žmogų, naują meną, naują visuomenę, naują gyvenimą“ (B. Vaškėlis, 1982, p. 62).

27 Trečias frontas, *Mes pasiryžom*, 1930, nr. 1, p. 1, [interaktyvus], in: <http://www.tekstai.lt/literaturniai-sajudziai/440-trecias-frontas-nr1-1930-m-sausis>.

28 B. Vaškėlis, 1982, p. 62.

29 Jonas Šimkus, „Aktyvizmo maršas“, in: *Trečias frontas*, 1930, nr. 1, p. 9.

žyti ryžtųs.“³⁰ K. Boruta į „Trečią frontą“ neparašė nė vieno straipsnio, paaiškinančio jo sugalvotą „kaimo berną“, tačiau trečio numerio poezija dar gana berniška, kaimo aplinkoje veikia ironiški politiniai veikėjai: „Demokratiškų ožkų familija ganos, / ir kiekvienos ožkos barzdoj ½ litro rasos.“³¹ Kaip pabrėžia B. Vaškėlis, aktyvizmas buvo skelbiamas ir keturvėjininkų, tačiau, nors tai nebuvo trečiafrontininkų inovacija, jie pirmieji poezija skelbė bolševikinį aktyvizmą.

Sumišimas tarp miesto ir kaimo tračiafrontininkų poezijoje užfiksuoja tuometę Kauno realybę. Daug mieste dirbančių žmonių gyveno kaime kitapus upės ir kasdien keliaudavo namo. Net ir paties miestiečio kasdienybė dažnai turėjo kaimo ritmą – po darbų, grįžus namo, reikėdavo dirbti namų ūkyje. Pažvelgus į trečiafrontininkų biografijas, matyti, kad daugelis jų buvo jauni, nors ir užaugę kaimo aplinkoje, smarkiai pamėgę miestą, domėjosi Vakarų madomis, kai kurie linko į bohemišką gyvenimą³².

Minėtina, kad 1930 m. Kaunas, palyginti su 1922 m. keturvėjininkų startu, jau buvo smarkiai sumiestėjęs. Burmistru tapęs Jonas Vileišis inicijavo didelius pokyčius: pagaliau įrengti vandentiekis ir kanalizacija, įkurta naujų aikščių ir parkų, pastatyti Aleksoto, Vilijampolės ir Panemunės tiltai, išgrįstos ir išasfaltuotos pagrindinės gatvės, atidaryta naujų mokyklų. 1929 m. pavasarį archajiškosios „konkės“ paskutinį kartą prariedėjo Laisvės alėja – jas pakeitė autobusas³³. Vis dėlto šių pasikeitimų poezijoje nerandame – miesto įvaizdžio atsisakę ir į socialinį darbininko paveikslą susikoncentravę trečiafrontininkai to nefiksuoja. Tiesa, galima manyti, kad jie šių pokyčių nepastebi būdami jauno amžiaus. Antra vertus, galima daryti prielaidą, kad šis „nepastabumas“ atsiranda ir dėl Kauno miestėjimo – žmogus čia pradeda jaustis savo erdvėje, jo nebestebina elektros stulpai ir taksomatai, jis *tikisi* iš miesto viso šito ir dar daugiau.

Kiekvienas trečiafrontininkų numeris vis labiau tolo nuo K. Borutos „kaimo berno“. Poezijos problematika darėsi internacionali. Trečiafrontininkų darbininkas randamas „prie plantacijų cukraus, kavos, kakao“³⁴, ne Lietuvos miestuose. Jau pasirodžius trečiam žurnalo numeriui, „Židinyje“ išspausdintas M. Pakelčio (tikr. Pranas Mantvydas) straipsnis, kritikuojantis tokį poslinkį: „Kadangi Lietuvoje jis [marksizmas ir socializ-

30 ____ (vietoj autoriaus), „Eilėraščiai apie Baltiją“, in: *Trečias frontas*, 1930, nr. 1, p. 5.

31 Jonas Šimkus, „Menas pievoj“, in: *Trečias frontas*, 1930, nr. 3, [interaktyvus], in: <http://www.tekstai.lt/buvo/tekstai/3frontas/nr3/jonosimk.htm#pievoj>, (2022-01-08).

32 „Trečiafrontininkų bendraamžis Jonas Aistis, juos visus asmeniškai pažinęs, 1965 m. rašė: „Ką gi tuo pat metu trečiafrontininkai darė (manau, neleis man meluoti nė vienas anais laikais juos pažinęs komunistas)? Ogi geriausios medžiagos pas geriausius siuvėjus siutomis eilutėmis madingais frantais (šiandien sakytų – stiliagomis) gastroliavo po balius, brangiausius restoranus, palangas, užsienius ir t. t. Kairumo jiems daugiau reikėjo pridengti talento stoką ir pateisinti fanfaroniškumą, kurio iki šiol neatsikratė“ (B. Vaškėlis, 1982, p. 62).

33 V. Skučaitė, 2019.

34 Antanas Venclova, „Apie darbininkus, tunelius, untergrundus ir apie laužiamas duris“, „Apie visokių daiktus“, in: *Trečias frontas*, 1931, nr. 5, p. 22.

mas – E. K.] neturi realaus pagrindo – nėra nei kapitalistų, nei stambesnės buržuazijos, nėra su kuo kovoti, nėra prieš ką tą berną-proletarą pastatyti – tai daugiausia tenka religijai ir kunigams.“³⁵ Socialinių problemų tuo metu buvo daug, tačiau jos daugiausia buvo susijusios su kaimo kasdienybe. Miesto darbininkų problemos nebuvo itin opios, o apie 1930 m. Lietuvoje praddami diegti socialinės apsaugos pagrindai. Vienas iš atvejų – viešai buvo svarstoma Vakarų pavyzdžiu valdininkams padaryti pietų pertrauką, esą, tai būtų labai naudinga higieniškai, nes 6 val. išsėdėti prirūkytose patalpose „pavojinga sveikatai ir apskritai darbingumui“³⁶. Šio sprendimo kritika atskleidžia miesto susisieki- mo būklę – pertraukos reikėtų net ne dviejų, o trijų valandų, nes „Kauno miestas toks didelis, kad per tas dvi valandas nespėtų pareiti namo ir sugrįžti į įstaigą“. Pertraukos klausimas iškelia ir kitas socialines problemas: darbo dienos pailgėjimas užkardytų gali- mybę dirbti du darbus, taigi kalbama apie atlyginimo, pensijų ir kitų socialinių garantijų gerinimo perspektyvą. Šie socialiniai aspektai trečiafrontininkų poezijoje atsiskleidžia tik per tarptautinę prizmę.

Režimo cenzūrai užkardžius, daugiau „Trečio fronto“ numerių nepasirodė. Vis dėlto, galima teigti, kad šis judėjimas į lietuvių poeziją įnešė mieste veikiančio ir dirban- čio žmogaus figūrą. Nepriklausomai nuo aktyvizmo skatinimo motyvacijos, eilėse matyti modernaus žmogaus neužtikrinta būtis, kasdienybės ir socialinių bėdų šešėlis. Tekstai at- skleidžia ir tuometę Lietuvos urbanizacijos pereinamojo etapo būklę – miestas ir kaimas yra savotiškai sumišę, tačiau miestas vis labiau prisijaukinamas ir tampa įprastas.

3. Pavienių poetų miestiškas peizažas

Tarpukario miesto temos atskleidimas išėjo už minėtų judėjimų ribų – „Trečias frontas“ buvo paskutinis kolektyvinio poetinio pareiškimo bandymas. Avangardinis miestiškumas tarpukario poezijoje nebūtų išbaigtas be dviejų poetų, kurie dėl formos, ideologinių nesutarimų ar laikotarpio netapo aptartų judėjimų sudedamąja dalimi, ta- čiau iš skirtingų perspektyvų įnešė didžiulį indėlį į besiplečiančio literatūrinio Kauno paveikslą. Tai Vytautas Sirijos Gira (rinkinys „Golas į ateitį“ (1931) ir Pranas Morkūnas (rinkinys „dainuoja degeneratas“)³⁷. Rinkiniams, nors literatūriškai labai skirtingiems, būdinga jungiamoji detalė – miesto žmogaus perspektyva.

Pirmame V. Sirijos Giros poezijos rinkinyje užkoduota labai daug tarpukario Kau- no gyvenimo: ponios su brangiomis skrybelėmis, kairieji frantai „Gerai Esesere!“, vi-

35 M. Pakeltis, „Žurnalų gyvenimas Vytauto Didžiojo metais“, in: *Židinys*, 1931, nr. 2, t. 13, p. 211.

36 A. Kelmūtis, „Valdininkų darbo diena“, in: *Lietuvos aidas*, 1930 01 24, p. 2, [interaktyvus], in: <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=65794>, (2021-01-13).

37 Rinkinys sudarytas autoriaus 4-ojo dešimtmečio pradžioje, tačiau iš paliktų juodraščių išleistas tik 1993 m. Kaune, parengtas Leono Gudaičio. Autoriaus vardas ir poezijos rinkinio pavadinimas para- šyti mažosiomis raidėmis sąmoningai, nes, kaip rinkinio straipsnyje rašo L. Gudaitis, „visus žodžius, netgi savo pavardę poetinėje kūryboje autorius apsisprendė rašyti mažąja raide“.

dinės (miškų pertvarka („Neišparceliuotas miškas“), „Apie Greta Garbo“ ir fokstrotą už sienos) ir tarptautinės (SSRS, santykiai su Latvija („Žingsnis į susiartinimą“), užimtas Vilnius („Iš tavo priešų pridarysime kotelų“)) politinės ir kultūrinės realijos, emigracija, kaimas mieste („Manai: čia kaimas, čia bažnytkiemis, čia dvaras. / Taip noris nusimaut tą kvailą šlipsą / Ir atsigtul kur nors ant trotuaro“).

Akivaizdu, skiriama daug dėmesio skirtingiems miesto sluoksniams, tarp jų kuriamą įtampa. Subjektas prisipažįsta: „Nemėgstu storų buožių / Ir man nepatinka net, / Kai jų žmonos – visokios ponios Rožės – / Perka brangias skrybeles pas Madame Žannet.“³⁸ Kaltinimas netikėtai adresuotas „raudonai kairiesiems“ – „jauni frantai Laisvės alėjoje / Važinėjasi limuziniais“³⁹. Kūryba nepasižymi dideliu susitelkimu į vidinį pasaulį. Tai labiau aplinkos stebėjimas, artimas ankstyviesiems keturvėjininkams. Atsitiktinių detalių dokumentavimas, jų stebėjimas, atsiribojimas nuo ideologijos – charakteringas laisvo kūrejo bruožas pirmosios Nepriklausomybės metu. V. Sirijos Gira Kauno miesto kasdienybei skiria visą eilėraščių „Vaizdelis be išvadų“⁴⁰:

*Rytą, kai sukaukia sirėnos,
Darbininkai eina į darbą.
Visokios ponios Irėnos
Sapnuoja rojaus verbą.*

*Darbininkai uosto dūmus
Ir taip kasdien miršta iš lėto.
Ponios – marmuro rūmuos
Daro tualėta.*

*Dvylikta! – sako sirėna.
Darbininkams pietūs.
Tuo laiku (kiekvieną dieną)
Ponios baigia tualėta.*

*Darbininkai grįžta iš darbo,
Ponios išeina į miestą.
Darbininkai visai nuvargo,
Ponios – kaip kleckai iš sviesto.*

38 Vytautas Sirijos Gira, „Draugam darbininkam“, in: *Golas į ateitį*, Klaipėda, 1931, p. 6.

39 Vytautas Sirijos Gira, „Apie naująjį šūkį“, in: *Golas į ateitį*, Klaipėda, 1931, p. 4.

40 Vytautas Sirijos Gira, „Vaizdelis be išvadų“, in: *Golas į ateitį*, Klaipėda, 1931, p. 6.

V. Sirijos Giros poezija – žaisminga, atidi detalėms ir išskirtinai dokumentali urbanistinei Lietuvos raidai, susidedančiai iš skirtingų poreikių ir galimybių, požiūrių įtampų.

Visai kitokios estetikos yra Prano Morkūno dadaistinė imažinistinė rinkinio poezija. Nebijanti kūniškumo ir naujadarų, pašaipei, nenuoseklaus pasakojimo, gausiai besiremianti į garsų skiemenis – neabejotinai tai miesto poezija. Jau pavadinimas skelbia, kad pasirinktas lyrinis subjektas yra visuomenėje nepriimtinas veikėjas, neatitinkantis įprastų normų – net miestietišku. Beveik kiekviename rinkinio eilėraštyje atsikartojantis kone akiplėšiškas kūniškumas šokiruoja poezijoje rečiau matoma moralės pozicija. Iš šios pozicijos sukuriama daug miesto kasdienybės pasakojimo įtampos: eilėraštyje „donžuanas“⁴¹ veiksmo vieta tampa „tamsianaktis / alėjos kampas“, kuriame „mergos tik renkas / vyrų banknotiškos rankos / ištampo / į kampus / abipus / pas Nemuno krantus“. Kaip teigia Leonas Gudaitis, eiliuoti „jau gana brandžios jaunystės literatą paskatino, visų pirma, troškimas išsakyti savo požiūrį į visuomeninius reiškinius, nukreiptą „prieš tautininkų diktatūrą ir kartu visą kapitalistinę sistemą“. Analizuojant rinkinį, tenka pasitikėti literatūros istoriku, mačiusiu autoriaus rankraščius, kuriuose kai kurie eilėraščiai turėjo iki 9 sunumeruotų variantų. L. Gudaičio nuomone, „mechiniškas eilėraščio perdirbimas“ dažnai sutrukdė galutiniame variante išvelgti tikrąją eilėraščio prasmę, nukreiptą į patriotizmo ir religijos kritiką.

Nuosekliausias ir paveikliausias išbaigčiausias eilėraštis atskleidžia tuometę „studento kambario idiliją“⁴², kurioje atsiskleidžia vienas kitą nustelbiantys kūniškų poreikių nepritekliai: „sienoje mirga mergos vylingas juodumas / kelnėse kaip ienoje pasiuotęs stangumas / gražu pasvajoti tik bėda / pilvas giesmę gieda / tenai revoliucija / koks pesimizmas / aplamai blogai / durnavotos studijos furijos / lazdirina studentišką pakaušį / nusispjaut verčiau išmaut / gautą į skolą pas maušį.“ Akivaizdu – čia nebėra kaimo kasdienybės, beveik atsisakoma gamtos įvaizdžių. Miestiškas paveikslas nuodėmingas (P. Morkūnas su tokiu gyvenimu tapatinasi – tas nuodėmingas miesto gyvenimas yra jo nuosavos tapatybės dalis), iš pirmo žvilgsnio labai daiktiškas, tačiau politiškas ir atmetantis kitų autorių kūrybos sumišimą tarp dviejų erdvių.

Taigi šių dviejų poetų kūryboje kaimo ir miesto įtampos svarstyklės pasikreipia aiškia linkme – į miesto erdvę žvelgiama nebe atvykėlio, bet vietinio akimis, miestas jiems savas, nors kritikuotinas. Nesistengiama erdvės išdidinti, kaip darė keturvėjininkai, ar jos internacionalizuoti, kaip elgėsi trečiafrontininkai. V. Sirijos Gira ir P. Morkūnas pateikia grynąją lietuviško miesto poeziją.

41 Pranas Morkūnas, „donžuanas“, in: *dainuojadegeneratas*, Kaunas, 1993, p. 20.

42 Pranas Morkūnas, „studento kambario idilija“, in: *dainuojadegeneratas*, Kaunas, 1993, p. 9.

4. Neoromantikai

4-ojo deš. pradžioje, pasibaigus kolektyvinių manifestų įkvėpimui, literatūroje pradeda rodytis nauja intelektualų individualistų karta. Naudodamiesi kitų sukauptą patirtimi, jie pradeda jungti formas ir turinį. Miestas tampa kasdienybės dalimi, jo ritmas nebestebina ir neįkvepia. Juntamas autorių lūžis į dvi kryptis: kai kurie grįžta prie kaimiško literatūrinio kamieno, „žaliojo sodžiaus“, kiti kuria prisitaikiusio miestiečio tipą. Net kai kurie avangardistai pasuka naujais keliais: K. Korsakas pareiškia, kad „beliko tik vienas nuoseklus kelias: orientuotis į realizmą“, o K. Binkis dar 1928 m. Alijošiaus slapyvardžiu rašo „Tamošiaus Bekepurio“ ir kitas „dainuškas“, orientuotas į kaimo skaitytoją (tiesa, K. Binkio ironiški pasiūlymai nebespaslepia autsaiderio požiūrio). Autorių subjektai grįžta į gamtą, apmąsto save ir atskleidžia emocinį pasaulį, kuris nebėra pabrėžtinai miestiškas (bet nėra ir demonstratyviai kaimiškas). Dažni tautiniai ir tautosakiniai simboliai – galima manyti, kad tam neabejotinai turėjo įtakos per A. Smetonos režimo dešimtmetį propaguotas tautiškumas. Tačiau miestas iš poezijos nedingsta. Jis tik mažiau akivaizdus ir aktyvus, natūraliai įsipaišo į subjekto potyrius Bernardo Brazdžionio ir Jono Aisčio poezijoje.

B. Brazdžionio rinkinyje „Amžinas žydas“ (1931) kaimo simboliai tampa miestietiškai nostalgiški, juos tenka „prisiminti su ašara“⁴³. „Antifonoje“⁴⁴ ilgimasi dirvos kvapo, o „kai rytą 6 val. / ateina traukinys iš kaimo, / ir žmonės išlipa kvapais pakviptę, / beržų dalia ir mane paima“. Eilėraštyje „Kai žydinčios svajonės vysta“⁴⁵ tarpusavyje priešinos dvi erdvės: sunkią akimirką miško gamtos įvaizdžiai tampa teigiami, o ši „laimės sodą“ drasko miesto atributai – „motorai kokie iš nuogo miesto pasikėlę“. Minėtina, kad daugelis žmonių, išsikėlę gyventi į miestą, savo šeimą ir gimines palikdavo gimtajame kaime, todėl, nuslūgus šokiruojančiam miestiško naujumo įspūdžiui, užklupdavo kasdienybė, kuri ir vaizduojama literatūroje. Miestas praranda avangardišką polėkį, aktyvizmą, pozityvumą, tampa tam tikru poezijai būdingos vaikystės idilės objektu.

Panašūs miesto bruožai matyti ir Jono Aisčio kūryboje. Miesto čia daug, tačiau labiausiai išsiskiria rinkinio „Užgesę Chimeros akys“ (1937) dalis, pavadinta „Lunaparkas“. Rinkinio dalies eilės yra realizmo kasdienybės pilkumo ir, kaip rašo 2005 m. perleisto rinkinio įvado autorė Elena Baliutytė, „gali būti traktuojama kaip kūrybinio nuovargio ženklas“. Autoriaus poezija tarsi aprašo miesto aplinką, tačiau ji labiau atspindi miesto žmogaus vidinę būklę, jo reakciją į supančią aplinką, nei aplinką savaime. Štai „Ryte“ juntamas ironiškas subjekto džiaugsmo atspirties taškas, lyginant save su aplinkiniais: „Kažin kas ten sunkiai žemės naš tą neša... / Puikus limuzinas aplenkia tave... / Ir džiaugiesi sutikęs į save panašų, / Eidams visą amžių ta pačia gatve.“ Čia, kaip ir Prano Mor-

43 B. Brazdžionis, 1931.

44 Ten pat, p. 11.

45 Ten pat, p. 61.

kūno eilėse, kaimo aplinka nebekonkuruoja, tačiau kuriamas ne pikto, o susikrimumo, susimąšciusio miesto žmogaus paveikslas.

Nuaidėjus kolektyviniams manifestams, individualistai pradėjo derinti neklasiškas formas su nauju turiniu. Jų poezijoje dėmesys nuo miesto įvaizdžių ir politinių pareiškimų nukreipiamas į miesto žmogaus vidinę būklę. Miestas nebevaizduojamas su avangardiniu entuziazmu, jame žmogus dažnai pavargęs, nostalgiškas, jo nedžiugina reklamų afišos.

Išvados

Jei apibendrinami nepaisytume įvade užsibrėžtos chronologijos ir žvilgtelėtume į tolesnę poezijos raidą, matytume, kad okupacijos metais vėl atsigręžiama į žaliąjį Lietuvos sodžių. Galėtume konstatuoti, kad per du Nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius kaimo ir miesto poezijos įtampa apėjo *beveik* visą ratą. Tik prieš absoliutinant reikia atkreipti dėmesį į du aspektus: jei prieš tai kalbame apie natūralų grėžimąsi miesto link, tai okupacinis sugrįžimas į sodžių nėra iki galo natūralus – tame esama nemažai ideologemų ir kitų okupacijos nulemtų dalykų. Uroboras čia savo uodegą praryja ne visai savo valia, sugrįžimas į sodžių yra dalinis.

1. Nesant modernių miestų, miesto poezijos Lietuvoje nebuvo. Miestai turėjo istorinio simbolio statusą.
2. Paskelbusi nepriklausomybę, Lietuva atsivėrė Vakarams, prasidėjo urbanizacija. „Keturi vėjai“ atpūtė entuziastingą, už realybę optimistiškesnę avangardinę miesto poeziją.
3. „Keturiems vėjams“ išsikvėpus, pasirodė iš pradžių berniškas, vėliau internacionalinis „Trečias frontas“, sukūręs naują, mieste veikiančio žmogaus tipą, matantį socialinę nelygybę ir norintį su tuo aktyviai kovoti.
4. Atskiri poetai, kaip Vytautas Sirijos Gira ir Pranas Morkūnas, avangardinį miestą ir jo žmogų išplėtė, papildė įvairesniais tipais (tokiais kaip studentas, visuomenės nepritapėlis ar pasiturintis bolševikas) ir problematikomis.
5. Naujoji karta miestą priima kaip kasdienybę. Bernardo Brazdžionio eilėse jaučiama nostalgija kaimo gamtai, subjektas eilėse ir mieste ieško kaimo. Jono Aisčio eilėraščio žmogus susikrimumą vidinę savijautą reiškia miesto įvaizdžiais ir simboliais, čia kaimo nėra.

Bibliografija

- Jankauskaitė L., 2014 – Lina Jankauskaitė, „Miesto istorija: Kaunas tarpukario laikotarpiu“, in: *Kauno žinios*, 2014, [interaktyvus], in: https://kaunozinios.lt/miestas/miesto-istorija-kaunas-tarpukario-laikotarpiu_80117.html, (2021-01-13).
- Jankauskienė J., 2012 – Jovita Jankauskienė, *Kauno literatų bohemiškoji tapatybė 1919–1940 m.: magistro baigiamasis darbas*, 2012, [interaktyvus], in: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:1901209/datastreams/MAIN/content>, (2021-01-13).

- Klusas M., 2020 – Mindaugas Klusas, „Kauno „Metropolio“ deimantas: įsiūbavęs Lietuvos džiazo lopšį, muzikos neišsižadėjo net paverstas geto kaliniu“, in: *LRT.lt*, 2020, [interaktyvus], in: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1272879/kauno-metropolio-deimantas-isiubaves-lietuvos-dziazo-lopsi-muzikos-neissizadejo-net-paverstas-geto-kaliniu>, (2021-01-13).
- Kubilius V., 1982 – Vytautas Kubilius, *Avangardinės lyrikos kryžkelėse*, 1982, [interaktyvus], in: <http://www.tekstai.lt/tekstai-apie-tekstus/94-bendroji-literatros-kritika/7611-avangardines-lyrikos-kryzkelese>, (2021-01-13).
- Kubilius V., 1995 – Vytautas Kubilius, „Literatūra nepriklausomoje Lietuvoje“, in: *XX amžiaus literatūra*, Vilnius, 1995, p. 103.
- Mykolaitis-Putinas V., 1989 – Vincas Mykolaitis-Putinas, „1924 m. literatūros apžvalga“, in: *Raštai*, Vilnius, 1989, p. 142.
- Pupkis A., 2019 – Aldonas Pupkis, „Lietuvių kalba valstybėje. Iš tarpukario patirties“, in: *Gimtoji kalba*, 2019, nr. 1, p. 4–13, [interaktyvus], in: http://lituanistusamburis.lt/wp-content/uploads/2019/03/GK-2019_02_Pupkis.pdf, (2021-01-13).
- Raila B., 1991 – Bronys Raila, „Šaunaus maišto pabaiga (keturvėjininkai)“, in: *kodėl antraip?*, Kaunas, 1991, p. 234.
- Skučaitė V., 2019 – Virginija Skučaitė, „Žvilgsnis į 100-metę Laisvės alėją“, in: *Kauno diena*, 2019, [interaktyvus], in: <https://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/zvilgsnis-i-100-mete-laisves-aleja-905221>, (2020-12-17).
- Vaškėlis B., 1982 – Bronius Vaškėlis, „Trečio Fronto keliai ir klystkeliai“, in: *Metmenys*, 1982, p. 62, [interaktyvus], in: https://www.epaveldas.lt/vbspi/showImage.do?id=DOC_O_205688_1&biRecordId=37208, (2021-01-13).